

על ספר "אסור והיתר" של רבנו ירוחם ועל ר' יצחק מדורא

הספרות הענפה בענייני "אסור והיתר" מן המאות הי"ג והי"ד לא זכתה עדיין למחקר ספרותי-היסטורי עצמאי משלה. מרובים הם הספרים מסוג זה שנשתמרו בידינו, בכתבי יד ובדפוסים, ומהם שרק את שמעם שמענו ולא זכינו לאורם. מהם שהיו חיבורים שלמים לעצמם ומהם שהיו פרק או חלק מתוך יצירה גדולה ומקיפה יותר, אלא שהסופרים העתיקים לפעמים כיחידות עצמאיות, לרגלי הביקוש הרב להם. רב למדי הוא מספר החיבורים עלומי השם בתוך סוג ספרותי זה, ואף אלה ששם מחברם קרוי עליהם, לכאורה, לא תמיד זיהוים ודאי. קושי אחר נעוץ בעובדה שרובם הגיעו לידינו כשהם מוגהים ב"הגהות" שונות על שולי גיליונותיהם, מידי חכמים ומעתיקים, בני תקופות ומקומות שונים, ופעמים הרבה התערבבו "הגהות" אלה עם גוף הספר עד לבלי הכר. בדיקה השוואתית ומקיפה של הנושא יכולה לשפוך אור על בעיות כלליות יותר הנוגעות לתולדות הספרות הרבנית במאות אלו.

בשנת תרמ"ב הדפיס הרב יעקב אבוקארא, בליוורנו, ספר "אסור והיתר" לרבנו ירוחם. כתב היד היה שמור בין כתביו של הרב אברהם אבוקארא, אשר לקחו מעיזבונו של הרב ישועה בסיס. מאז נדפס הספר הריהו נרשם ונמנה בין ספרי רבנו ירוחם כדבר פשוט. אכן, המעיין בגוף הספר יראה כי זיהוי זה אי אפשר לו להתקיים בשום עניין, עד שהתמיהה מתעוררת על אותם החכמים שטעו בדבר פשוט כזה. לא זו בלבד שדברי הספר סותרים כמה וכמה פעמים את "אסור והיתר" האמיתי של רבנו ירוחם, הכלול בספרו "תולדות אדם וחווה", נתיב טו,¹ אלא שכל שורה ושורה בספר מעידה על מוצאו האשכנזי-הצרפתי, וגם כמה עדויות בגוף הספר אומרות כך.²

אלא שתמיהה זו תשובתה בצדה. ב"הערה" שהקדים המו"ל לספר הוא מונה את הראיות שבידו לאמיתות הזיהוי, ואלה דבריו: "והאמת יורה דרכו כי

1 השווה סי' ב כאן עם האמור בנתיב טו, דף קלג ע"ד (בדפוס ונציה); והאמור בסי' טז כאן עם נתיב טו, דף קלד ע"ב, בראש העמוד.

2 כתב היד היה גם בידי רנ"ג רבינוביץ, והוא רשמו ברשימת ספריו, אהל אברהם, מינכן תרמ"ח, מס' 7, והעיר: "והוא ספר אחר מהנדפס ברי"ו נתיב טו. פ' סימנים עם מפתחות". את דפוס ליוורנו לא ראה, כפי הנראה.

מעשהו הוא ממנו, שבכמה מקומות מהס' מביא וקורא בשם מרב"א ומראב"א, כאשר תמצא באות יו"ד: ומרב"א פי'; ובאות כ"ה בד"ה נהגו: ומרב"א כתב; ובאות כ"ח... בתשלום האות: מראב"א, וזה לך האות שס' זה הוא מרי"ו ז"ל, כי רי"ו היה תלמיד להרא"ש ז"ל ולרבינו אברהם בן אסמעאל ז"ל... ולכן הוא עושה ר"ת מרב"א — מורי רבנו אשר, וכן מראב"א — מורי רבנו אברהם בן אסמעאל...". והנה, אף שראשי תיבות אלו אכן אינם כה מצויים בספרות, ואף שפתרונם יפה לכאורה, אין בדבריו כלום, שכן בשני כתבי היד של ספר זה, כ"י קמברידג' וגינצבורג, שאת תצלומם בדקתי במכון לצילומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,³ נמצא לנכון, בכל מקום, "מרפ"א". ראשי תיבות אלו מצויים פעמים מועטות גם בנוסח הנדפס, ויש שראשי תיבות אלו פתוחים בכתבי היד במפורש: "מורי רבינו פרץ א' [ומר]". ובדבר זה נקל להיווכח ללא עזרת כתבי היד, שכן הרוב המכריע של הציטטים שתחת ראשי תיבות אלו מצוי בהגהות רבנו פרץ לסמ"ק ולתשב"ץ; ואך שיבוש הוא שנפל בכת"י שהיה אצל הרב ישועה בסיס, וממנו טעה הוא ונמשכו הכל אחריו.

מכיוון שכך, שומא עלינו לבדוק עד כמה שאפשר מהו טיבו ועניינו של חיבור זה. כבר ראינו שנתחבר בידי אחד מתלמידי רבנו פרץ, אלא שצריך להבחין בין שתי חטיבות עיקריות שבספר: ה"פנים" וה"הגהות". הבחנה זו מצויה אל-נכון בכ"י גינצבורג הנ"ל, המשתמש בשני מונחים אלו עצמם בגוף הטקסט כדי להבדיל בין החטיבות; בנוסח הנדפס נשתבש העניין לחלוטין, ורבות מן ההגהות נשמטו לגמרי או נשתרבו לתוך גוף הספר,⁴ ויש שכתוב "הגהה" והוא "פנים" כבסי' כח, הגה ג. תורת ה"הגהות" וה"פנים" קרובות מאוד זו לזו, ואילולא ידענו שיש הבדל ביניהן, לא יכולנו להבחין בדבר בנקל. מכל מקום ב"הגהות" נזכר רבנו פרץ בברכת המתים. מובאים בהן גם ציטוטים מתוך ספר "בעלי אסופות" ומתוך ספר "נחמני", לרב נחמן בן חיים הכהן, אלא שדווקא קטעים אלו נשמטו מן הנוסח הנדפס. אין בתוך ההגהות שימוש במקורות נוספים, ועל כן נראה שזמן סמוך מאוד לזמנו של גוף החיבור. מספרי הסימנים וסדרם בנדפס גם הם לאו בדווקא, ובכ"י קמברידג' שונה המניין כליל.

3 Cambridge, Add. 561/2; מוסקבה-גינצבורג, 73/2. גם הם קוראים את שמו של ר' ירוחם על החיבור. הספר היה נפוץ בכתבי יד, ומלבד אלו, וכ"י רבינוביץ הנ"ל, יש לציין גם לרשימת הספרים שפרסם ש' סימונסון, קרית ספר, לז' (תשכ"ב), עמ' 122. עם זאת, אין מניעה לומר כי נתיב טו בספרו של רבנו ירוחם הועתק בנפרד והיה נקרא גם הוא בשם "אסור והיתר של רבנו ירוחם".

4 לדוגמה: סי' ג, מן "שוב מצאתי" עד סוף הסימן; סי' כה, מן "ובמימון לא כ"י" עד "וכי בדורא"; סי' כו, מן "ונ"ל דהס"מ" עד סוף הסימן.

עיקרו של החיבור סמוך על "ספר התרומה", ה"סמ"ג", ה"סמ"ק", מהר"ם מרוטנבורג, ספר ה"מרדכי", רבנו פרץ – שהוא קוראו "מורי" – וספר "שערי דורא". הגדיל מכולם האחרון, שאין לך כמעט עניין אחד בספר שאינו לקוח, בצורה זו או אחרת, מספר "שערי דורא", עד שאפשר לומר שלצד רבנו פרץ שימש לו ר"י מדורא פוסק אחרון. עם זאת, במקום אחד (סי' ל' בנדרפס) הוא אומר: "וכך המנהג, ואינו כמו שכתוב בדור"א, שנהגו באשכנז שלינה א' פוגמת ולא איקרי בת-יומא". ואין בכך כלום, שהרי עיניו רואות שהמנהג הנוהג באשכנז אינו כמו שמעיד עליו ר"י מדורא. מבין החכמים הנזכרים אצלו, מלבד אלה שצינו לעיל, יש לציין את "הר"ר יצחק מנוח" (סי' לה; בצורתו זו ממש מופיע השם גם בשני כתבי היד), שהיה בן-זמנו הזקן של רבנו פרץ,⁵ ועל דבריו הוסיף רבנו פרץ. גם קטע זה נמצא לפנינו בהגהות רבנו פרץ לסמ"ק, סוף סי' רה. מכיוון שכל כתבי היד מסכימים ששם מחבר הספר הוא ירוחם, אפשר שאכן כך היה שמו, ומתלמידי רבנו פרץ היה, ואף שלא שמענו עד עתה שמעו של חכם בשם זה, במקום זה ובזמן זה⁶ – אין לא שמענו ראייה.

לדברים אלו שאמרנו נודעת חשיבות גם מצד אחר. מחלוקת ישנה היא בין החוקרים בשאלת זמנו של ר"י מדורא. לא באתי להציע כאן את כל הראיות לכאן ולכאן, והמעייין ימצאן במקומן.⁷ ואולם מתוך מה שהעלינו בעניין ספר "אסור והיתר" זה, ברור שר"י מדורא היה בן-זמנו של רבנו פרץ לפחות, ובוודאי אף קדם לו בדור אחד; אחרת אין להבין כהלכה את הסתמכותו המוחלטת על "דורא" (או: "שערים" סתם, בכתבי היד), אף שאינו מכנה אותו בשם "מורי". ברור, לדעתי, מתוך החיבור, כי ר"י מדורא כבר נודע כפוסק מפורסם בדור

5 הוא הנזכר בשיטה מקובצת לזבחים עז ע"א, אות ב: "ותירץ הר' יצחק מנוח...". לפני ר' בצלאל אשכנזי היו תוספות רבנו פרץ לזבחים (ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 512, הערה 7). והן נזכרות כמעט בכל דף. לפיכך אין צורך בתיקונו של אורבך (שם, עמ' 662), שרצה לקרוא: "ותירץ הר' יצחק לה"ר מנוח". אף על פי כן, אפשר וצריך לתקן בכל המקומות ליצחק ב"ר מנוח, וכפי שנכתב השם בארחות חיים, ב, הלכות מאכלות אסורות, סי' ס, על אותה הלכה ממש שלפנינו. ובהגהות רבנו פרץ לסמ"ק: "ריב"ד מנוח", ואין ספק שצ"ל: ר"י ב"ר מנוח. חכם בשם מנוח נזכר בתוספות לחולין (כד ע"א, ד"ה טעמא) ולקדושין (ב ע"א, ד"ה מאי). והשווה: ערוגת הבושם, ד, עמ' 24, הערה 26.

6 לבד ראה זה מצאתי בספר מושב זקנים על התורה, לונדון תשי"ט, בפרשת וארא (שמות ז, יב), שכתב: "...הר"ר יעקב בינגא ור' ירוחם אמרו כך... וא"ר חיים אביו ור' ירוחם...". והנה, החכם האחרון בזמן הנזכר בקובץ תוספות זה הוא הרא"ש, והספר עצמו שאוב מתורתם של חכמי צרפת ואשכנז.

7 ראה בעיקר: י' פריימאן, "ספר אמרכל", לדוד צבי, כולל דברי תורה ומדע לכבוד... מהור"ר דוד צבי האפפמאן, ברלין תרע"ד, עמ' 411–412, הערה 4; י' אלפנביין, "מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא", חורב, י (תש"ח), עמ' 129–184.

תלמידי רבנו פרץ. דעת הרבה חוקרים היא, כי יש לקבוע את זמנו בדור שלאחר הרא"ש, וכי אף היה תלמידו של הרא"ש;⁸ אחרים סבורים כי היה מצעירי תלמידיו של מהר"ם מרוטנבורג, ואף למד אצל טוביה מוייאנה – על סמך עדותו של ר' אלכסנדר בנר של ר"י מדורא. לדעתם של המאחרים, אין הכוונה באותו מקור לר' אלכסנדר בנר של ר' יצחק מדורא זה, אלא לחכם אחר, שאף שמו היה יצחק ב"ר מאיר מדורא. ראייה לדבריהם, לדעתם, מכך שב"שערי דורא" עצמו נזכר לשון: "אמר לנו הרא"ש..." (סי' ה).

והנה, הזכרת הרא"ש – שיש בה לכאורה כדי להכריע – אינה כלום, שכן זוהי תוספת "הגה", כמפורש בגוף הספר.⁹ לעומת זאת, קשה מאוד להניח מציאותם של שני חכמים בשם אחד, שגם שם אביהם אחר, ושניהם ממקום אחד וכמעט בני תקופה אחת. מלבד זאת נעלמה מעיני החוקרים עדותו המכרעת של ר' ישראל איסרליין בספרו "תרומת הדשן" (ב, סי' רטו): "...וגם נראה לך להחמיר בב' מרות כאשירי ומיימוני ומהר"ם דפליגי ארב אלפס ור"י מדורא וחבריהם, דע כי גם דעתי מסכמת... ומהר"ם ואשירי דבתראי הוו אין לבטל דבריהם מדברי ר"י מדורא...". הרי לך שלדעתו של מהרא"י, שחי כמאה שנה בלבד אחרי הרא"ש, היה הרא"ש – ואף המהר"ם עצמו! – "בתראי" לר"י מדורא.

חלקה השני של ידיעה זו, אף שיש בה כדי להפתיע במשקל ראשון, שהרי המהר"ם נזכר בגוף "שערי דורא", אף היא מיושבת ונכונה, שכן בדיקה מדוקדקת יותר מוכיחה כי ר"י מדורא הושפע בעיקר מספרי הראב"ן, הראב"ה, רבנו תם והאור זרוע. המהר"ם מרוטנבורג נזכר בו בשמו פעמים בודדות בלבד, ואפשר שאלו הן תוספות, שכן מצויות בספר תוספות סתמיות אחרות שמקורן בפסקי מהר"ם מרוטנבורג, והן מצוינות בפירוש כ"הגה" (סי' לז: "וזה לשון מהר"ם ז"ל, מעשה שמלחה שפחתו... והתיר מורי...") = תשובות מהר"ם, ברלין תרנ"א, עמ' 130, סי' פט; קטע זה צוין בפירוש בדפוס בזל כ"הגה"). ויותר יש להניח שהיה בן-זמנו הזקן של המהר"ם, וכמסורת של ר' ישראל איסרליין, ואפשר שהוא מזכירו בספרו פעמים אחדות, כשם שהזכיר גם את ר' אליעזר מטוך (סי' עח), שהיה בן-זמנו של המהר"ם; אך אין להניח שהיה תלמידו של מהר"ם, כדעת אלפנביין.

8 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 400.

9 לפני דפוס בזל שנ"ט. ההגהה לקוחה משו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ברלין תרנ"א, עמ' 130, סי' צ), כמו שהעיר פריימן במאמרו הנ"ל. יש להעיר, כי עשר המהדורות של ספר "שערי דורא" שונות בדרך כלל זו מזו בהרבה, ולא כולן נדפסו מתוך מהדורות קודמות. אי אפשר לצטט דברים מספר זה מבלי לציין את המהדורה שממנה מצטטים, שלא להזכיר את כתבי היד העתיקים המצויים מספר זה. למעשה, כל ציטוט טעון בדיקה בכל המהדורות הקודמות.